

The Intertextual Role of Imam Ali's Wisdom in the Qaboosnameh's Literary & Educational Structure Based on Gerard Genette's Theory

Faramarz Jalalat*

Ebrahim Danesh**

Abstract

Imam Ali(PBUH)'s intellectual teachings have been used by poets and writers in Persian Literature. Onsorolma?ali relying his extensive knowledge of cultures, civilizations of different ethnicities, and religious sources has used a rich collection of proverbs especially Alavi wisdom in proportion to the subjects and the chapters of Qaboosnameh, and these intellectual, cultural, and literary variety along with the author's sincerity are the reasons of its attraction near different classes and people. Including proverbs and allegories as a linguistic, cultural, civilizational, and encyclopedic corpse of the audience led to a high literary value and a great number of audience for Qaboosnameh. This article has studied Qaboosnameh in the light of Imam Ali's educational teachings and Gérard Genette's theory of intertextuality in a descriptive-analytical way. We have concluded that Imam Ali's worldwide teachings have a persuasive and encouraging role in Qaboosnameh due to great formal and thematic characteristics. The high frequency of subjects such as justice, politics, economics, programming, and complying with human values and rights signifies that Imam Ali's teachings have an extensive role in the literary-educational view of

* Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Ardabil Branch, Islamic Azad University, Ardabil, Iran (Corresponding Author), faramarz.jalalat@gmail.com

** Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran, e.danesh@uma.ac.ir

Date received: 22/08/2023, Date of acceptance: 13/10/2024

Onsorolma?ali in an intertextual way. Imam Ali's comprehensive teachings led to the thematic, educational comprehensiveness of Qabusnameh.

Keywords: Imam Ali, wisdom, Education, Qaboosnameh, Gerard Genette.

نقش بینامتنی حکمت‌های امام علی(ع) در ساختار ادبی و تعلیمی قابوس‌نامه بر اساس نظریه ژرار ژنت

فرامرز جلال^{*}

ابراهیم دانش^{**}

چکیده

آموزه‌های حکیمانه امام علی(ع) همواره در ادبیات فارسی مورد استفاده شاعران و نویسندگان بوده است. عنصرالمعالی نیز با اتکا به دانش گسترده خود از فرهنگ و تمدن اقوام مختلف و آبخورهای دینی، مجموعه‌ای بسیار غنی از امثال و حکم، بویژه حکمت‌های علوی را به تناسب موضوعات و ابواب قابوس‌نامه، به زبانی ساده و جذاب استفاده کرده است. همین تنوع فکری، فرهنگی و ادبی به همراه صمیمیت فروتنانه نویسنده کتاب، از دلایل اقبال اقشار و اقوام مختلف به این کتاب بوده است. اشتغال بر امثال و حکم و تمثیلات به عنوان بخشی از پیکره زبانی، فرهنگی، تمدنی و دانش دایره‌المعارفی مخاطب، ارزش ادبی بالا و کثرت مخاطبان را برای کتاب قابوس‌نامه در پی داشته است. این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی به مطالعه قابوس‌نامه در پرتو آموزه‌های تربیتی امام علی(ع) و نظریه ژرار ژنت پرداخته، به این نتیجه رسیده است که کاربست آموزه‌های جهانشمول آن حضرت به دلیل حیثیت والای فرمی و محتوایی، جنبه اقناعی و ترغیبی بالایی را برای قابوس‌نامه به ارمغان آورده است. بسامد بالای موضوعاتی چون عدالت، سیاست، اقتصاد، برنامه‌ریزی، رعایت ارزش‌ها و حقوق انسانی نشانگر تأثیر ابعاد گسترده آموزه‌های آن حضرت در تکوین دیدگاه ادبی-تعلیمی عنصرالمعالی به طریق بینامتنیت است. جامعیت موضوعی، مضمونی و تربیتی قابوس‌نامه نیز متأثر از جامعیت آموزه‌های امام علی(ع) است.

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران (نویسنده مسؤول)،
faramarz.jalalat@gmail.com

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران، e.danesh@uma.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۲

کلیدواژه‌ها: امام علی(ع)، حکمت، قابوس‌نامه، ژرار ژنت.

۱. مقدمه

تعلیم و تربیت و کسب مهارت‌های، گفتاری و رفتاری ویژه، لازمه رسیدن به سعادت فردی و اجتماعی و تأمین آزادی، عدالت و حقوق انسان‌هاست. بنا بر آیه «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» (جمعه: ۲)، فلسفه بعثت پیامبران، تزکیه و تعلیم انسان است. پیروان ادیان مختلف برای رسیدن به این تعلیم و تزکیه، در الگوبرداری از بزرگان دین خود کوشیده‌اند. مسلمانان علاوه بر پیامبر گرامی اسلام(ص) به عنوان الگوی همه‌جانبه مسلمانان- به حفظ و انتقال فضائل و سخنان گهربار اهل بیت ایشان بویژه امیرالمؤمنین علی(ع) نیز پرداخته، کلام گهربارش را زینت کتاب‌ها، نقش دل‌ها و برنامه عملی حیات خویش کرده، در مواقع لزوم به آن‌ها تمثیل جسته‌اند؛ زیرا «همه امت را اتفاق است که علی ابوطالب را انفاس پیغمبران است و او را سخنانی است که پیش از او کس نگفته است و پس از او کسی مثل آن نیاورده است» (مستملی بخاری ۱۳۷۳: ۱/۱۹۹). صبغه تعلیمی و تربیتی متون مقدس و افعال و اقوال انبیا، اولیا و حکما در قالب پند و اندرز و امثال و حکم، به دلیل ماهیت تربیتی و ارشادی خود تأثیر انکارناپذیری در فرم و محتوای ادبیات تعلیمی داشته است.

۱.۱ بیان مسأله و پرسش‌های پژوهش

قابوس‌نامه که آن را «حکمت‌نامه»، «نصیحت‌نامه» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۶ و عنصرالمعالی ۱۳۱۲: ۳) و «کتاب پندها» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۳) خوانده‌اند، از آثار مهم مشهور حکمی و اخلاقی فارسی است که مطالب تعلیمی آن برای ارشاد و تربیت کل ابناء بشر و تنوع موضوعات آن به گستردگی تمام جوانب حیات انسان است. عنصرالمعالی استفاده از آیات، احادیث، امثال و حکم و سخنان بزرگان را به دیران توصیه (همان: ۱۵۲) و خود نیز به تأسی از آیه «فَبَشِّرْ عِبَادِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ» (زمر: ۱۷ و ۱۸) و حدیث «خُذِ الْحِكْمَةَ مِمَّنْ آتَاكَ بِهَا وَانْظُرْ إِلَى مَا قَالَ وَلا تَنْتَظِرْ إِلَى مَنْ قَالَ» (آمدی ۱۳۷۸: ۱/۳۲۷)، از امثال و حکم مذاهب، اقوام و تمدن‌های گوناگون بویژه اندیشه‌های حکیمانۀ امام علی(ع) به‌گزینی و در ساختار فکری، تعلیمی و تربیتی کتاب خود استفاده کرده است. این پژوهش در پی بررسی روابط بینامتنی قابوس‌نامه و آراء حکمی امام علی(ع) و پاسخ گویی به سؤالات زیر است:

نقش بینامتنی حکمت‌های امام علی(ع) در ساختار ... (فرامرز جلال و ابراهیم دانش) ۲۹۳

الف) اندیشه‌های حکیمانه امام علی(ع) در ساختار ادبی-تعلیمی قابوس‌نامه چه جایگاه و نقشی دارد؟

ب) شیوه‌های غالب بینامتنی حضور آراء حکمی امام علی(ع) در قابوس‌نامه کدامند؟

ج) دلیل توجّه خاص و علاقه وافر عنصرالمعالی به استفاده از گنجینه حکمت امام علی(ع) چیست؟

د) رابطه کلان بینامتنی قابوس‌نامه و آراء حکمی امام علی(ع) چیست؟

۲.۱ اهداف و ضرورت پژوهش

شناسایی آبخورهای فکری قابوس‌نامه و نحوه تعامل بینامتنی آن‌ها سبب راه یافتن مخاطب به شبکه‌ای از ارتباطات ادبی و اندیشگانی بین متون، گره‌گشایی از آن‌ها و در نتیجه خوانشی کامل‌تر و فهمی عمیق‌تر می‌شود. اگرچه عنصرالمعالی را نویسنده شیعی محسوب نمی‌کنند، شواهد متنی قابوس‌نامه از قبیل یادکرد آشکار از امام علی(ع) با لقب خاص ایشان (امیرالمؤمنین) در مواضع مختلف کتاب (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۲۵، ۱۰۱، ۱۳۷ و ۱۳۸) در دوران اوج خفقان خلفای عباسی و دست‌نشانندگان متعصب آنان، چون محمود غزنوی، بیانگر ارادت قلبی وی به شخصیت علمی، فرهنگی، ادبی و دینی امام علی(ع) به عنوان یکی از شخصیت‌های طراز اول عالم اسلام است؛ که وی را حداقل در زمره محبّان این امام همام قرار می‌دهد. با این اوصاف شناسایی آموزه‌های حکمی امام علی(ع) در پیکره قابوس‌نامه علاوه بر پرتوافکنی بر محتوای متن، نقش آن‌ها را در شکل‌گیری ساختار ادبی-تعلیمی این کتاب و شخصیت فرهنگی و ادبی عنصرالمعالی آشکار می‌کند.

۳.۱ روش و پیشینه پژوهش

در این مقاله با رجوع به منابع معتبر فارسی و عربی اعم از کتب شیعه و سنی، آبخورهای حکمی امام علی(ع) در قابوس‌نامه شناسایی و به روش توصیفی-تحلیلی تأثیر بینامتنی آن‌ها در تکوین نظام ادبی-تعلیمی عنصرالمعالی بررسی شده‌است. درباره رابطه بینامتنی قابوس‌نامه و امثال و حکم امام علی(ع) تاکنون پژوهشی انجام نشده‌است؛ اما برخی پژوهش‌ها که به نوعی با این موضوع مرتبطند عبارتند از:

مؤلف کتاب «در بارگاه آفتاب» کلام حکمت‌آموز امام علی(ع) را زیور ادب پارسی می‌داند (میرزاحمد ۱۳۸۰: یازده).

مؤلف مقاله «مضامین مشترک قابوس‌نامه و آثار سعدی» معتقد است که سبک اندرزنامه‌ای باب هشتم گلستان، متأثر از قابوس‌نامه است (نظری ۱۳۸۱: ۱۸۴).

درباره آبشخور پندهای قابوس‌نامه گفته‌اند: «قسمتی با کلمات قصار مروی از پیغمبر(ص) و علی(ع) مطابق است» (فروزانفر ۱۳۸۳: ۳۳۲).

نویسنده مقاله «جایگاه قابوس‌نامه در قلمرو ادبیات تعلیمی» معتقد است: عنصرالمعالی نویسندگان را فرامی‌خواند تا نکات ارزشی و اخلاقی را با استناد به قرآن کریم و احادیث پیامبر تعلیم دهند (الهامی ۱۳۹۱: ۱۵۵).

نویسندگان مقاله «بررسی مضامین اخلاقی مشترک در نهج‌البلاغه و قابوس‌نامه» پس از بررسی اشتراک این دو اثر به این نتیجه رسیده‌اند که عنصرالمعالی از مضامین اخلاقی معصومین بویژه حضرت علی(ع) در نهج‌البلاغه استفاده کرده است (شریفی و همکاران ۱۳۹۴: ۲۱).

نگارندگان مقاله «بررسی تطبیقی سبک زندگی در قابوس‌نامه و نامه سی و یکم نهج‌البلاغه» آداب و مهارت‌های فردی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی را در این دو اثر بررسی کرده‌اند (رضانژاد و همکاران ۱۳۹۹: ۹).

نویسندگان مقاله «تأثیرپذیری مضامین اخلاقی اشعار جامی از نهج‌البلاغه بر اساس بینامتنیت ژرار ژنت» بر آنند که جامی با کاربرد بینامتنی اقوال امام علی(ع) علاوه بر اعتباربخشی به اندیشه‌هایش، اتصال و ارادت معنوی خود را به مقام ولایت ایشان نشان داده است (محبوبی زاده و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۲۶).

نگارندگان مقاله «بینامتنیت سیمای امام علی(ع) در اشعار سنایی و ناصر خسرو» معتقدند که سنایی و ناصر خسرو با تکیه بر استدلال‌های عقلی و نقلی آن حضرت را در جایگاه انسان کامل و الگویی راستین برای افراد جامعه اسلامی معرفی می‌کنند (اسدالهی و فتحی، ۱۴۰۰: ۳۰).

نویسنده مقاله «تأثیر نهج‌البلاغه بر قابوس‌نامه» نام مؤلف قابوس‌نامه را به صورت‌های «اونصور المعالی»، «انصور المعالی»، «انصارالمعالی» و... آورده!!!، به معرفی مبسوط «عنصرالمعالی» پرداخته، بدون بحث و بررسی و ارائه شواهدی دال بر تأثیرگذاری نهج‌البلاغه بر قابوس‌نامه، نتیجه گرفته که صاحب قابوس‌نامه آگاهانه یا ناآگاهانه و با واسطه از رهنمودهای امام علی(ع) در نهج‌البلاغه استفاده کرده است (علی محمدی ۱۴۰۱: ۳۱).

نقش بینامتنی حکمت‌های امام علی(ع) در ساختار ... (فرامرز جلال و ابراهیم دانش) ۲۹۵

نویسندگان مقاله «تبیین مؤلفه‌های سبک زندگی علوی و کاربردهای تربیتی آن» معتقدند توصیه‌های امام علی(ع) در قلمروهای مختلف اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، تربیتی و محیطی، مؤلفه‌هایی برای سبک زندگی اسلامی به دست می‌دهد (شیروانی شیر، ۱۴۰۱: ۲۳۱).

نویسندگان مقاله «تحلیل بینامتنی بازتاب مفاهیم و عناصر قرآنی در قابوس‌نامه بر اساس نظریه ژرار ژنت» در مقام نتیجه‌گیری رابطه بینامتنی قابوس‌نامه و قرآن کریم را در سه سطح محتوایی، ادبی-سبکی و زبانی تبیین و تحلیل کرده‌اند (دانش و جلال، ۱۴۰۲: ۸۴).

نویسندگان مقاله «حضور بینامتنی آموزه‌های پیامبر اسلام(ص) در نظام تعلیمی-تربیتی قابوس‌نامه بر اساس نظریه ژرار ژنت» درباره رابطه کلان بینامتنی آموزه‌های پیامبر اسلام(ص) و قابوس‌نامه معتقدند که متن قابوس‌نامه در تداوم تعالیم تربیتی-اجتماعی آن حضرت قرار دارد و عناصر صوری و محتوای حکمت‌های آن حضرت، غنای همه‌جانبه را برای قابوس‌نامه به ارمغان آورده‌است (دانش و جلال، ۱۴۰۲: ۴۳).

نویسندگان مقاله «همزیستی ادب غنایی و تعلیمی در آینه تحلیل بینامتنی آثار نظامی و قابوس‌نامه بر اساس نظریه ژرار ژنت» معتقدند که اشتراک باورها، اعتقادات و موضوعات اجتماعی این دو حکیم نشان پایبندی آن‌ها به مبانی اعتقادی و اجتماعی اسلام است (جلالت و دانش، ۱۴۰۲: ۱۷۱).

۲. مبانی نظری

افکار و عقاید ابناء بشر مانند زنجیر با یکدیگر در ارتباطند و «دانشی که بشر را به کمال معنوی هدایت می‌کند، از بحث و تحقیق در روابط و پیوستگی و چگونگی ارتباط افکار بشر یا سلسله موجودات به حصول می‌پیوندد» (فروزانفر ۱۳۸۲: ۹۸ و ۹۹). مجموع این روابط، شبکه علوم و معارف بشر را پدید می‌آورد. هر فکری در این شبکه می‌تواند در پیدایش افکار بعدی یا جهت‌دهی به آن‌ها نقشی مهم داشته باشد (نامور مطلق ۱۳۹۴: ۱۲). خواننده‌ای که دانش متنی و دایرةالمعارفی فراوان دارد، با ارجاع به متون پیشین و پسین، دامنه برداشت و درک خود را گسترش داده، به گفتگویی کامل‌تر با متن نائل می‌شود و گره‌های مفهومی و ادبی آن را با توجه به روابط بینامتنی می‌گشاید و به برخی از معانی متکثر متن دست می‌یابد. از نظر اومبرتو اکو (Omberto Eco) شناخت قبلی مخاطب از ژانر، شخصیت‌ها، وضعیت‌ها، رخدادها، پی‌رنگ و عناصری از این دست، که «دائرةالمعارف بینامتنی» او را تشکیل می‌دهد، باعث تشخیص اشارات

مستقیم یا غیرمستقیم آن به متون دیگر می‌شود (ساسانی ۱۳۸۳: ۱۸۰)؛ امروزه بینامتنیت نگرش دقیق و علمی نوینی را در بررسی روابط متون به عنوان عناصر سازنده کهنکشان متنها پدید آورده است (نامور مطلق ۱۳۹۴: ۱۲). این نظریه، به تعامل و روابط بین متون و امکان گره‌گشایی و فهم همه‌جانبه آنها توسط متون متقدم و متأخر اشاره دارد (همان: ۱۳ و ۱۴).

۱.۲ بینامتنیت

ادبیات به منزله رسانه‌ای اجتماعی، واژه‌ها، ایماژها، اندیشه‌ها و آموزه‌های افراد، اقوام و تمدن‌های مختلف را در ادوار گوناگون به اشتراک می‌گذارد و پیشینه‌ای جذاب از تجربه جمعی بشر ارائه می‌کند (کوش ۱۳۹۶: ۱۸). با این اوصاف، بینامتنیت به صورت یک پدیده، از دیرباز وجود داشته است؛ اما تبیین آن به صورت یک نظریه مدون علمی در دوره معاصر اتفاق افتاده است. جولیا کریستوا (Julia Kristeva) متن را بافتی از دال‌ها و بینامتنیت را عاملی مهم در تعیین و تفسیر متون می‌داند (بارت ۱۳۹۶: ۲۳).

بینامتنیت (intertextuality) شیوه‌های گوناگون ارتباط متون با یکدیگر از طریق نقل قول، تلمیح، اقتباس، ترجمه و... یا اشتراک در ذخایر مشترک فرهنگی، زبانی و ادبی است (داد ۱۳۸۲: ۴۲۳ و ۴۲۴)؛ بنابراین پایه فکری بنیادین در بینامتنیت این است که «متن‌ها همواره بر پایه متن‌های گذشته بنا می‌شوند» (نامور مطلق ۱۳۹۴: ۲۴).

ژرار ژنت (Gerard Genette) روابط متون را، به شیوه‌ای نظام‌مند بررسی و اصطلاح «ترامتنیت» (Transtextuality) را بر مجموعه آنها اطلاق کرده است. از دید وی «هر چیزی که پنهانی یا آشکار، متن را در ارتباط با دیگر متن‌ها قرار می‌دهد» (نامور مطلق ۱۳۹۵: ۲۱) در حوزه ترامتنیت قرار دارد. وی ترامتنیت را به پنج دسته پیرامتنیت (Paratextuality)، فرامتنیت (Metatextuality)، سرمتنیت (Architextuality)، بیش‌متنیت (Hypertextuality) و بینامتنیت (Intertextuality) تقسیم کرده است.

از نظر وی بینامتنیت حضور مستقیم یا غیرمستقیم عنصر یا عناصری از یک متن ادبی یا هنری در متنی دیگر است به نحوی که تأثیر و تأثر آنها را تأیید کند.

در منابع بینامتنیت انواع هم‌حضور به چهار نوع نقل قول، ارجاع، سرقت و تلمیح محدود شده است؛ ولی در این مقاله پس از تقسیم آنها به سه دسته صریح، ضمنی و پنهان، با توجه به گستره و تنوع این روابط در ادب فارسی و عربی، مصادیق و نمونه‌های زیادی برای هر یک ذکر کرده‌ایم.

نقش بینامتنی حکمت‌های امام علی(ع) در ساختار ... (فرامرزی جلال و ابراهیم دانش) ۲۹۷

۲.۲ انواع بینامتنیت

۱.۲.۲ بینامتنیت صریح

در بینامتنیت صریح عناصر متن پیشین عیناً یا با علائمی در متن متأخر حاضر و از بخش‌های دیگر متمایز می‌شود. این نوع بینامتنیت در ادب فارسی و عربی شامل نقل قول، تضمین، استشهاد، اقتباس، درج، عقد، ارسال‌المثل و... می‌شود.

۲.۲.۲ بینامتنیت ضمنی

در بینامتنیت ضمنی، به واسطه وجود نشانه‌هایی دلالتگر در متن، ارتباط یا دادوستد فرمی و محتوایی بین آن و متون پیشین آشکار می‌شود. این نوع بینامتنیت انواعی چون اشاره، تلمیح، کنایه، ترجمه هنری، حلّ و... را دربرمی‌گیرد.

۳.۲.۲ بینامتنیت پنهان

در بینامتنیت پنهان عناصر متن پیشین اعم از لفظ و معنا، عیناً یا با تصرف و تغییر و بدون ذکر مأخذ در متن پسین حاضر می‌شود. ترجمه عینی مطلب و درج آن بدون ارجاع و انواع سرقت ادبی از نمونه‌های بینامتنیت پنهان به‌شمار می‌روند.

حضور و رسوخ عناصر متنی آراء حکمی امام علی(ع) در قابوس‌نامه و نقش بنیادین آن‌ها در شاکله ادبی-تعلیمی آن، ارتباط بینامتنی آن‌ها را تأیید و لزوم چنین مطالعه‌یی را آشکار می‌کند.

۳.۲ جایگاه و نقش امثال و حکم در ادبیات تعلیمی

ادبیات تعلیمی که معمولاً همراه با گفتارهایی درباره اصول دین و آموزه‌های آن است، اندرزنامه یا پندنامه نامیده می‌شود (ریپکا و دیگران ۱۳۸۱: ۶۶)؛ پندنامه‌ها «مجموعه‌ای از حکمت‌ها، مواعظ و دستورهای تربیتی، اخلاقی، دینی و کشوری هستند» (مشرّف ۱۳۸۹: ۱۰) که در راستای تعلیم و تربیت فردی و اجتماعی تألیف شده‌اند.

اندرز، حکمت و مایه‌های دینی، عرفانی و اخلاقی را در خلال متون ادب فارسی، فارغ از نوع، قالب و زمینه معنایی آن‌ها نیز می‌توان دید. زبان در ادب حکمی و تعلیمی در خدمت بیان و انتقال معنی و معرفت است که به صورتی لذّت‌بخش و شورانگیز تحقق پیدا می‌کند. مخاطبان

ادب حکمی و تعلیمی بیشتر عامه مردم‌اند؛ بنابراین ادب تعلیمی که مطابق نظریه ارتباطی یاکوبسن بر پیام، مخاطب و زمینه معنایی تأکید دارد، برای انتقال ساده و مؤثر پیام، باید سه نقش اصلی زبان را باهم تلفیق کند. زبان ساده و روشن ادب تعلیمی و آمیختگی آن با امثال و حکم و حکایات تمثیلی می‌تواند موجب جلب توجه خواننده و نفوذ معنی در وی شود (پورنامداریان ۱۳۸۰: ۲۵۱-۲۵۷)

۴.۲ آراء حکمی امام علی(ع) در ادب تعلیمی عربی و فارسی

کلام نغز و پرمغز امام علی(ع) که بنا بر تصریح رسول مکرم اسلام-«انا دارُ الحکمة و علیُّ بابُها» (ابونعیم الإصفهانی ۱۴۲۳: ۱۲۳/۱)- از گنجینه علم نبوی برخوردار و حاوی نکته‌های گرانبهائی از حکمت، عبرت، فصاحت و بلاغت است، الگوی ارزشمندی برای اهالی قلم بوده است (تجلیل ۱۳۷۹: ۱). ابن ابی‌الحدید آن حضرت را «إمامُ الفُصَحَاء» و «سَيِّدُ الْبُلْغَاء» و کلامش را فروتر از «کلام خالق» و فراتر از «کلام مخلوق» دانسته است. عبدالحمید بن یحیی نیز راز فصاحت و بلاغت خود را حفظ هفتاد خطبه از آن امام همام بیان کرده است (ابن ابی‌الحدید ۱۹۶۵: ۲۴/۱ و ۲۵). در ادب فارسی، تأثیر کلام حکمت‌آمیز امام علی(ع) بر ادب و شعرایی چون فردوسی، سنایی، ناصرخسرو، خاقانی، نظامی، مولانا و سعدی غیرقابل انکار است (تجلیل ۱۳۷۹: ۳۱-۵۷).

۵.۲ عنصرالمعالی و قابوس‌نامه

عنصرالمعالی یکی از نویسندگان برجسته نثر فارسی است که با احاطه بی‌نظیرش بر کتب حکمی ملل مختلف و توغل در فرهنگ و ادب اسلام و ایران، دانش گسترده همه‌جانبه‌ای اندوخته با به‌گزینی مطالب و طرحی دقیق، بایسته‌ها را به مناسبت باب و موضوع، در قابوس‌نامه یا «پندنامه» خویش آورده است؛ از این روی اکثر مطالب قابوس‌نامه کلمات قصار است (فروزانفر ۱۳۸۳: ۳۳۳)؛ زیرا مثل که نمونه‌اعلای سخنان جامع محسوب می‌شود، مورد علاقه و استفاده عنصرالمعالی است (بهار ۱۳۷۵: ۱۱۸/۲).

از نشانه‌های اوج بلاغت قابوس‌نامه، بلاغت موضوع سخن است؛ عنصرالمعالی معتقد است در بحث از اهالی هر حرفه باید با منطق ویژه آن حرفه، یعنی با لغات، اصطلاحات، تعبیرات و ترکیبات آنان سخن گفت (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۴۷).

نقش بینامتنی حکمت‌های امام علی(ع) در ساختار ... (فرامرزی جلال و ابراهیم دانش) ۲۹۹

سخنان عنصرالمعالی مبتنی بر روان‌شناسی فردی و اجتماعی اوست؛ وی که «با احوال و اطوار، خوی‌ها، منش‌های آدمیان و استعدادها و موارد ضعف ایشان خوب آشناست» (یوسفی ۱۳۵۷: ۹۷)، پند حکما را توتیای چشم خرد (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۴۹) و مایه قوت آن می‌داند. (همان: ۲۶۳).

۳. شواهد بینامتنی حضور آراء حکمی امام علی(ع) در قابوس‌نامه

«روز رفتن من نزدیک است» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۵).

امام علی(ع): «الرَّحِيلُ وَثِيكُ» (الشَّريف الرضي ۱۴۲۵: ۴۲۹).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه عینی)

«حقیقت توحید آن است که بدانی که هرچه اندر دل تو آید نه خدای بُود»

(عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۲).

امام علی(ع): «كُلُّ مَا يُتَصَوَّرُ فِي الْأَوْهَامِ فَإِنَّهُ بِخِلَافِهِ» (الزَّمخشری ۱۴۱۰: ۳۲/۲).

امام علی(ع): «التَّوْحِيدُ أَنْ لَا تَتَوَهَّمَهُ» (الشَّريف الرضي ۱۴۲۵: ۴۷۰-الزَّمخشری ۱۴۱۰: ۳۲۴/۲).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

«اگر خواهی که بنده تو، تو را طاعت دارد، تو از طاعت خداوند خویش مگریز»

(عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۶).

امام علی(ع): «أَطِعْ مَنْ فَوْقَكَ يُطِيعَكَ مَنْ دُونَكَ» (آمدی ۱۳۷۸: ۸۱۴/۲).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

«به اجماع همه خردمندان، نه دولتی است قوی‌تر از دولت اسلام» (عنصرالمعالی

۱۳۸۰: ۱۸).

امام علی(ع): «لَا شَرَفَ أَعْلَىٰ مِنَ الْإِسْلَامِ» (الثعالبی ۱۴۱۲: ۷۲ و ۷۳-مجلسی ۱۴۰۳: ۷۴/۲۳۸).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«فایده نمازگزاردن، آن است که از متکبری خالی باشی» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۷).

امام علی(ع): «فَرَضَ اللَّهُ ... الصَّلَاةَ تَنْزِيهًا عَنِ الْكِبَرِ» (ابن حمدون ۱۹۹۶: ۱/۲۴۶-
الشَّريف الرضي ۱۴۲۵: ۴۳۷).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

«زنده‌ای پسر که اندر نماز سبکی و استهزا نگنی بر ناتمامی رکوع و سجود و مطایبه اندر نماز، که این عادت، هلاک دین و دنیا بود» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۸).

امام علی(ع): «تَكَاثُلُ الْمَرْءِ فِي الصَّلَاةِ مِنْ ضَعْفِ الْإِيمَانِ» (الثعالبی ۱۹۷۲: ۱۲۱).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«امیرالمؤمنین را علیه‌السلام پرسیدند که: حق پدر و مادر بر فرزند چیست و چند است؟ گفت: این ادب خدای تعالی در مرگ پدر و مادر، پیغامبر را علیه‌السلام بنمود که اگر ایشان روزگار پیغامبر دریافتندی بر پیغامبر واجب بودی ایشان را برتر از خویشان داشتند و حق ایشان بشناختن و در ایشان تواضع کهتری و فرزندی نمودن. آنگه این سخن ضعیف آمدی که گفت: «أَنَا سَيِّدُ وُلْدِ آدَمَ وَلَا فَخْر» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۲۵).

نوع بینامتنیت: صریح (نقل قول)

«با پدر و مادر خویش چنان باش که از فرزندان خویش طمع داری که با تو باشند» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۲۵).

امام علی(ع): «بِرُّوْا آبَائَكُمْ يَبِرُّكُمْ أَبْنَائُكُمْ» (آمدی ۱۳۷۸: ۳/۱).

امام علی(ع): «مَنْ بَرَّ وَالِدَيْهِ بَرَّهُ وَلَدُهُ» (همان: ۴/۱).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح).

«روزی مقسوم است؛ به هر کس آن رسد که در ازل قسمت کرده شده است» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۲۶).

امام علی(ع): «الرَّزْقُ مَقْسُومٌ» (آمدی ۱۳۷۸: ۵۹۳/۱).

امام علی(ع): «فَإِنَّ الرِّزْقَ مَقْسُومٌ وَكَذَلِكَ الْمَرْءُ لَا يَنْفَعُ» (ابن ابی طالب ۱۴۱۹: ۸۷).

نوع بینامتنیت: صریح (ارسال‌المثل)

«گفته‌اند؛ مثل: «الأدبُ صورةُ العقل» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۲۶).

امام علی(ع): «الأدبُ صورةُ العقل» (آمدی ۱۳۷۸: ۷۰/۱).

امام علی(ع): «الأدبُ صورةُ العقل، فَحَسَّنْ صُورَةَ عَقْلِكَ» (الزمخشري، ۱۴۱: ۱۵۸/۴ -

ابن‌حمدون ۱۹۹۶: ۲۶۸/۳).

نقش بینامتنی حکمت‌های امام علی(ع) در ساختار ... (فرامرز جلال و ابراهیم دانش) ۳۰۱

نوع بینامتنیت: صریح (ارسال المثل)

«مردم اصیل و نسیب، اگرچه بی‌هنر باشد، از روی اصل و نسب از حرمت داشتن مردم، بی‌بهره نباشد» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۲۷).

امام علی(ع): «حُرْمُ الْوَفَاءِ عَلَى مَنْ لَا أَصْلَ لَهُ» (الثعالبی ۱۹۷۲: ۱۲۳).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«گوهر تن از گوهر اصل بهتر است. چنان‌که گفته‌اند: حکمت: اَلشَّرَفُ بِالْعَقْلِ وَالْأَدَبِ

لَا بِالأَصْلِ وَالنَّسَبِ» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۲۷).

امام علی(ع): «اَلشَّرَفُ بِالْعَقْلِ وَالْأَدَبِ لَا بِالأَصْلِ وَ النَّسَبِ» (الثعالبی بی تا: ۳۰).

نوع بینامتنیت: صریح (ارسال المثل)

«هر که را زبان خوش‌تر، هواخواهش بیشتر» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۲۸).

امام علی(ع): «مَنْ عَذَّبَ لِسَانَهُ كَثُرَ إِخْوَانُهُ» (الثعالبی بی تا: ۲۸-ابوحفص اصفهانی ۱۳۸۲: ۹).

نوع بینامتنیت: صریح (ارسال المثل)

«چون باز پرسند جز راست مگوی» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۲۸).

امام علی(ع): «إِذَا نَطَقْتَ فَأَصْدُقْ» (آمدی ۱۳۷۸: ۲/۱۲۲۶).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری).

«بر سرِ ملاً هیچ کس را پند مده که گفته‌اند: حکمت: «النُّصْحُ عِنْدَ الْمَلَأِ تَقْرِيعٌ»

(عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۲۸ و ۲۹) و «مردم را پیش خلق پند دادن چون ملامت و جفا بُود»

(همان: ۲۵۰).

امام علی(ع): «النُّصْحُ بَيْنَ الْمَلَأِ تَقْرِيعٌ» (الآبی ۱۴۲۴: ۱/۱۹۳ و ۳/۱۰۲-کاشانی ۱۳۸۱: ۲۴۳).

نوع بینامتنیت: صریح (ارسال المثل)

«از جای تهمت زده پرهیز کن» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۲۹).

امام علی(ع): «مَنْ دَخَلَ مَلَأَ خِلَ السُّوءِ أَثَمَهُ» (المیدانی ۱۴۲۴: ۲/۳۲۷-الشَّریف‌الرضی ۱۴۲۵:

۴۵۳-ابن عبدربه ۱۹۸۹: ۲/۲۴۳).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«خود را جایی نه که اگر ت بجویند همان جا یابندت تا شرمسار نگردی و خود را از آنجا طلب، که نهاده باشی تا بازیابی» (عنصرالمعالی، ۱۳۸۰: ۲۹).

امام علی (ع): «الرَّجُلُ حَيْثُ اخْتَارَ لِنَفْسِهِ؛ إِنْ صَانَهَا ارْتَفَعَتْ وَإِنْ إِيْتَذَلَهَا اتَّضَعَتْ» (آمدی ۱۳۷۸: ۱۳۲۹/۲).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«خوب گوی تا خوب شنوی» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۲۹).

امام علی (ع): «مَنْ لَمْ يَجْمِلْ قِيلًا لَمْ يَسْمَعْ جَمِيلًا» (آمدی ۱۳۷۸: ۱۲۲۲/۲).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

«از بهر نیک و بد زود شاد و انده‌گن مباش» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۳۲).

امام علی (ع): «مَا نِلْتَ مِنْ دُنْيَاكَ فَلَا تُكْثِرَنَّ بِهِ فَرَحًا وَمَا فَاتَكَ مِنْهَا فَلَا تَأْسَ عَلَيْهِ حَزَنًا» (ابن الجوزی ۲۰۰۵: ۱۲۱).

امام علی (ع): «وَمَنْ لَمْ يَأْسَ عَلَى الْمَاضِي وَلَمْ يَفْرَحْ بِالْآتِي فَقَدْ أَخَذَ الزَّهْدَ بِطَرَفَيْهِ» (الشَّريف الرضی ۱۴۲۵: ۴۶۶-ابن حمدون: ۱۹۹۶: ۹۰/۱).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«از آموختن و شنیدن سخن ننگ مدار تا از ننگ رسته باشی» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۳۳).

امام علی (ع): «لَا يَسْتَحْيِي أَحَدُكُمْ إِذَا لَمْ يَعْلَمْ أَنْ يَتَعَلَّمَ» (ابن عبدربه ۱۹۸۹: ۷۴/۴ و ۷۵).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

«بینوایی نتیجه شرمگینی است» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۳۶).

امام علی (ع): «مَنْ اسْتَحْيَا حُرْمًا» (ابن عبدربه ۱۹۸۹: ۲۴۳/۲).

امام علی (ع): «الْحَيَاءُ مَقْرُونٌ بِالْجِرْمَانِ» (الآبی ۱۴۲۴: ۱۹۶/۱).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

«از صحبت نیکان، مرد نیک‌نام شود» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۳۶).

امام علی (ع): «يَسْعُدُ الرَّجُلُ بِمُصَاحَبَةِ السَّعِيدِ» (الثعالبی ۱۹۷۲: ۱۳۵).

امام علی (ع): «قَارِنِ أَهْلَ الْخَيْرِ تَكُنْ مِنْهُمْ» (ابن عبدربه ۱۹۸۹: ۱۱۵/۳-الشَّريف الرضی ۱۴۲۵: ۳۴۵).

نقش بینامتنی حکمت‌های امام علی(ع) در ساختار ... (فرامرز جلال و ابراهیم دانش) ۳۰۳

نوع بینامتنیت: صریح (ارسال‌المثل)

«با عاقلان و دوستانِ مشفق مشورت کن» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۳۹).

امام علی(ع): «مُشَاوَرَةُ الْحَازِمِ الْمُشْفِقِ ظَفَرٌ» (آمدی ۱۳۷۸: ۷۳۴/۱).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«خویشتن را به راست‌گویی معروف کن تا اگر وقتی به ضرورت دروغ‌گویی، از تو

پپذیرند» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۴۱).

امام علی(ع): «مَنْ عُرِفَ بِالصِّدْقِ جَازَ كِذْبُهُ» (آمدی ۱۳۷۸: ۷۷۶/۱).

نوع بینامتنیت: صریح (ارسال‌المثل)

«بزرگان و خردمندان را به سخن دانند، نه سخن را به مردم» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۴۴).

امام علی(ع): «دَلِيلُ عَقْلِ الْمَرْءِ قَوْلُهُ» (الثعالبی ۱۹۷۲: ۱۲۰).

امام علی(ع): «يُسْتَدَلُّ عَلَى عَقْلِ الرَّجُلِ بِحُسْنِ مَقَالِهِ» (آمدی ۱۳۷۸: ۹۶۷/۲).

نوع بینامتنیت: صریح (ارسال‌المثل)

«مردم پنهان است زیر سخن خویش، چنان‌که به تازی گویند: «الْمَرْءُ مَخْبُوءٌ تَحْتَ

لِسَانِهِ» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۴۴).

امام علی(ع): «الْمَرْءُ مَخْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ» (الثعالبی بی‌تا: ۲۸-الشریف‌الرضی ۱۴۲۵: ۴۲۵-

مجلسی ۱۴۰۳: ۳۸۴/۷۴).

امام علی(ع): «الْمَرْءُ مَخْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ فَتَكَلَّمُوا تُعَرَّفُوا» (الشعرانی ۱۴۲۶: ۳۲-الشریف‌الرضی

۱۴۲۵: ۴۶۱).

نوع بینامتنیت: صریح (ارسال‌المثل)

«اندیشه را مقدمِ گفتار دار تا بر گفته پشیمان نشوی» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۴۷).

امام علی(ع): «التَّدْبِيرُ قَبْلَ الْعَمَلِ يُؤْمِنُكَ النَّدَمَ» (الثعالبی ۱۴۱۲: ۷۴-مجلسی ۱۴۰۳:

۳۸۴ و ۲۳۸/۷۴).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

امام علی(ع): «فَكَّرْتُ ثُمَّ أَنْطِقُ» (آمدی ۱۳۷۸: ۱۱۶۲/۲).

نوع بینامتنیت: پنهان (ترجمه عینی در بخش نخست سخن)

«بسیار دان و کم گوی باش نه کم دان بسیار گوی» (عنصر المعالی ۱۳۸۰: ۴۷).

امام علی (ع): «إِذَا تَمَّ الْعَقْلُ نَقَصَ الْكَلَامُ» (الثعالبی بی تا: ۲۹-المیدانی ۱۴۲۴: ۲/۴۵۵-الشّریف الرضی ۱۴۲۵: ۴۱۱).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

«بسیار گفتن، دوم بی خردی است» (عنصر المعالی ۱۳۸۰: ۴۷).

امام علی (ع): «مَنْ أَكْثَرَ أَهْجَرَ» (الشّریف الرضی ۱۴۲۵: ۳۴۵).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«گفته‌اند که: «خاموشی دوم سلامت است» (عنصر المعالی ۱۳۸۰: ۴۷).

امام علی (ع): «أَلَصَّمتُ وَقَارٌ وَ سَلَامَةٌ» (آمدی ۱۳۷۸: ۱/۷۸۵).

نوع بینامتنیت: صریح (ارسال المثل)

«آن گوی که به کار آید تا آن سخن بر تو وبال نگردد» (عنصر المعالی ۱۳۸۰: ۴۸).

امام علی (ع): «لَا تُثْقَلْ مَا يُثْقَلُ وَ زَرَكَ» (آمدی ۱۳۷۸: ۲/۱۲۲۳).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

«پند حکما و ملوک شنیدن دیده خرد را روشن کند» (عنصر المعالی ۱۳۸۰: ۴۹).

امام علی (ع): «أَحْيِ قَلْبَكَ بِالْمَوْعِظَةِ... وَ نَوِّرْهُ بِالْحِكْمَةِ» (الشّریف الرضی ۱۴۲۵: ۳۳۸؛ ابن عبدربه ۱۹۸۹: ۳/۱۱۴).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

«پیران را حرمت دار» (عنصر المعالی ۱۳۸۰: ۵۸) و «پیران کوی را حرمت دار»

(عنصر المعالی ۱۳۸۰: ۱۲۱).

امام علی (ع): «وَقُرُّوا كِبَارَكُمْ» (آمدی ۱۳۷۸: ۲/۱۵۴۲).

نوع بینامتنیت: پنهان (ترجمه عینی)

«زاد و بود، آنجا شناس که تو را نیکویی بود» (عنصر المعالی ۱۳۸۰: ۶۳) و «اندر آن

شهر باش که تو را سازگار باشد» (همان: ۱۲۱).

امام علی (ع): «خَيْرُ الْبِلَادِ مَا حَمَلَكَ» (الزمخشری ۱۴۱۰: ۱/۳۶۲-الشّریف الرضی ۱۴۲۵: ۴۶۶).

نقش بینامتنی حکمت‌های امام علی(ع) در ساختار ... (فرامرز جلالت و ابراهیم دانش) ۳۰۵

امام علی(ع): «أَلَيْسَ بَيْنَكَ وَ بَيْنَ بَلَدٍ نَسَبٌ؛ فَخَيْرُ الْبِلَادِ مَا حَمَلَكَ» (الثعالبی، ۲۰۰۳: ۲۳۷- الحصری‌القیروانی ۱۴۲۴: ۱۱۳/۲).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

* گفته‌اند که: «الْوَحْدَةُ خَيْرٌ مِنْ جَلِيسِ السَّوْءِ» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۶۷).

امام علی(ع): «وَحْدَةُ الْمَرْءِ خَيْرٌ مِنْ جَلِيسِ السَّوْءِ» (الثعالبی ۱۹۷۲: ۱۳۴).

نوع بینامتنیت: صریح (ارسال‌المثل)

* حکیمان چنین گفته‌اند: که شبان‌روزی بیست و چهار ساعت [باشد...]; دو بهر بیدار باشی و بهری خفته. هشت ساعت به طاعت خدای تعالی و به کدخدایی خود مشغول باید بودن و هشت ساعت به طیبیت و عشرت و تازه داشتن روح خویش و هشت ساعت بیاید آرمید» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۹۱).

امام علی(ع): «لِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثُ سَاعَاتٍ، فَسَاعَةٌ يُنَاجِي فِيهَا رَبَّهُ وَ سَاعَةٌ يَرُومُ فِيهَا مَعَاشَهُ وَ سَاعَةٌ يُحَلِّي بَيْنَ نَفْسِهِ وَ بَيْنَ لَذَّتِهَا فِيمَا يَحِلُّ وَ يَجْمُلُ» (ابن‌حمدون ۱۹۹۶: ۳۷۸/۱).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

* «امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب کَرَّمَ اللهُ وَجْهَهُ گوید به لفظی موجز: مُتُّ الْيَوْمَ الَّذِي وُلِدْتُ» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۰۲).

نوع بینامتنیت: عینی (نقل قول)

* «اگرچه چیز بسیار بود، تو، به تقدیر و به تدبیر به کار بر که اندکی به تقدیر و تدبیر بهتر که بسیاری بی‌تقدیر و تدبیر» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۰۳).

امام علی(ع): «حُسْنُ التَّقْدِيرِ مَعَ الْكَفَافِ خَيْرٌ مِنَ السَّعْيِ فِي الْإِسْرَافِ» (آمدی ۱۳۷۸: ۲/ ۱۰۸۶).

امام علی(ع): «الْقَلِيلُ مَعَ التَّدْبِيرِ أَبْقَى مِنَ الْكَثِيرِ مَعَ التَّبْدِيرِ» (همان: ۴۵۰/۱).

امام علی(ع): «حُسْنُ التَّدْبِيرِ مَعَ الْإِقْتِصَادِ أَبْقَى لَكَ مِنَ الْكَثِيرِ مَعَ الْفَسَادِ» (ابن‌عبدربه ۱۹۸۹: ۱۱۵/۳).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

* «آنچه از رنج و جهد به‌دست‌آید، از کاهلی و غفلت از دست‌دادن نه خوب بود و نه از خرد بود» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۰۴).

امام علی (ع): «أَلْتَوَانِي سَجِيَّةَ النَّوْكَى» (آمدی ۱۳۷۸: ۱۵۶۶/۲).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«بدانچه داری قانع باش که قانعی دوم بی‌نیازی است» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۰۴).

امام علی (ع): «يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: يَا ابْنَ آدَمَ... وَإِذَا اقْتَنَعْتَ بِمَا رَزَقْتُكَ فَأَنْتَ مِنْ أَغْنَى النَّاسِ» (ابن مسکویه ۱۳۵۸: ۱۱۲).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«قدر هر کس بر مقدار آرایش آن کس شناس» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۰۴)

امام علی (ع): «وَقَدَرُ كُلِّ امْرِئٍ مَا كَانَ يُحْسِنُهُ وَ الْجَاهِلُونَ لِأَهْلِ الْعِلْمِ أَعْدَاءُ» (الغزالی ۱۴۱۹: ۲۷/۱- ابن ابی طالب، ۱۴۱۹: ۵- المکی ۱۴۱۷: ۲۷۴/۱).

امام علی (ع): «قِيَمَةُ كُلِّ امْرِئٍ مَا يُحْسِنُهُ» (الثعالبی ۲۰۰۳: ۳۰- الراغب الإصفهانی ۱۴۱۶: ۳۲/۱- الزمخشری ۱۴۱۰: ۸۸/۴ و ۱۱۷- الميدانی ۱۴۲۴: ۲/ ۴۵۵- مجلسی ۱۴۰۳: ۳۸۴/۷۴- ابن حمدون ۱۹۹۶: ۲۴۷/۱- بو حیان التوحیدی ۱۴۱۹: ۱۴۱/ ۷).

در کشف الأسرار در این باره آمده است: «قَوْلُ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (ع): قِيَمَةُ كُلِّ امْرِئٍ مَا يُحْسِنُهُ أَيْ يَعْلَمُهُ» (مبیدی ۱۳۸۲: ۵۲۰/۷).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

«اسراف نکنی در کارها که اسراف مبارک ثبوت» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۰۲) و «عاقبت مُسْرِفٍ همه زیان است» (همان: ۱۰۵).

امام علی (ع): «أَلَيْسَ فِي سَرَفٍ شَرَفٌ» (آمدی ۱۳۷۸: ۶۵۱/۱).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

«سبب درویشی اسراف دان» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۰۵).

امام علی (ع): «سَبَبُ الْفَقْرِ الْإِسْرَافُ» (آمدی ۱۳۷۸: ۶۵۰/۱).

نوع بینامتنیت: پنهان (ترجمه عینی)

«کم عیالی، دوم توانگری است» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۱۹).

امام علی (ع): «قَلَّةُ الْعِيَالِ أَحَدُ الْيَسَارِينِ» (الشریف الرضی ۱۴۲۵: ۴۲۳).

نوع بینامتنیت: صریح (ارسال المثل)

نقش بینامتنی حکمت‌های امام علی(ع) در ساختار ... (فرامرز جلالت و ابراهیم دانش) ۳۰۷

«اول به هم‌سرایه نگه‌کن که کیست؛ که گفته‌اند: مَثَلُ: «الْجَارُ ثُمَّ الدَّارُ» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۲۱).

امام علی(ع): «سَلِّ ... عَنِ الْجَارِ قَبْلَ الدَّارِ» (ابن‌عبدربه ۱۹۸۹: ۱۵/۳ و ۱۱۶).
نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«با مردم ناساخته و جاهل‌دیدار و بی‌نماز و ناباک‌دار سفر مکن؛ که گفته‌اند: «الْكَافِي ثُمَّ الطَّرِيقُ» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۷۳).

امام علی(ع): «سَلِّ عَنِ الرَّفِيقِ قَبْلَ الطَّرِيقِ» (ابن‌عبدربه ۱۹۸۹: ۱۵/۳ و ۱۱۶).
نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«وطن‌خویش تا بتوانی در شهرهای بزرگ ساز» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۲۱).

امام علی(ع): «أَسْكُنِ الْأَمْصَارَ الْعِظَامَ» (الشریف‌الرضی ۱۴۲۵: ۳۹۴-الزمخشری ۱۴۱۰: ۳۳۲/۱).
نوع بینامتنیت: پنهان (ترجمه عینی)

«زن پاک‌روی و پاک‌دین باید و کدبانو و شوی‌دوست و پارسا و شرمناک و کوتاه‌دست و کوتاه‌زبان و چیز نگاه‌دارنده باید» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۳۰).

امام علی(ع): «خَيْرُ النِّسَاءِ الْعَفِيفَةُ فِي فَرْجِهَا وَ الْمُعْتَلِمَةُ لِزَوْجِهَا» (الراغب‌الإصفهانی ۱۴۱۶: ۲۰۲/۳).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«مرد بی‌غیرت را بمرد مَدَار، که هر که را غیرت نباشد وی را دین نباشد» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۳۱).

امام علی(ع): «غَيْرَةُ الرَّجُلِ إِيْمَانٌ» (ابن‌عبدربه ۱۹۸۹: ۱ / ۴۱۸-آمدی ۱۳۷۸: ۱۱۲۳/۲).
نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«فرزندان مردمان خاصه را به از هنر و ادب و فرهنگ نیست» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۳۵).

امام علی(ع): «خَيْرُ مَا وَرَثَ الْأَبَاءُ الْأَبْنَاءَ الْأَدَبُ» (آمدی ۱۳۷۸: ۷۱/۱).
نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

«دوستِ دست‌باز، دارنده‌ی خویش است» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۳۹)

امام علی(ع): «كَثْرَةُ السَّخَاءِ تُكَثِّرُ الْأَوْلِيَاءَ وَ تَسْتَصِلِحُ الْأَعْدَاءَ» (آمدی ۱۳۷۸: ۶۴۱/۱).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

* «عادت کن که هر وقت دوستی گرفتن؛ ازیرا که با دوستان بسیار، عیب‌های مردم پوشیده شود و هنرها گستریده گردد» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۳۹).

امام علی(ع): «عَلَيْكَ يَا خَوَانَ الصَّفَاءِ فَإِنَّهُمْ زِينَةٌ فِي الرَّخَاءِ وَ عَوْنٌ فِي الْبَلَاءِ» (آمدی ۱۳۷۸: ۳۵/۱).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

* «اندیشه کن از دوستان دوستان، که دوستان دوستان هم از جمله دوستان باشند. و بترس از دوستی که دشمن تو را دوست دارد... و پرهیز از دوستی که مر دوست تو را دشمن دارد» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۴۰).

امام علی(ع): «أَصْدِقَاؤُكَ ثَلَاثَةٌ وَ أَعْدَاؤُكَ ثَلَاثَةٌ: فَاصْدِقْكَ صَدِيقُكَ وَ صَدِيقُكَ صَدِيقُكَ وَ عَدُوُّكَ عَدُوُّكَ وَ أَعْدَاؤُكَ عَدُوُّكَ وَ عَدُوُّكَ عَدُوُّكَ» (الزمخشری ۱۴۱۰: ۴۹۳/۱).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

* «دوست بی‌خرد از دشمن بخرد بتر بود» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۴۰).

امام علی(ع): «عَدُوٌّ عَاقِلٌ خَيْرٌ مِنْ صَدِيقٍ جَاهِلٍ» (الثعالبی ۱۹۷۲: ۱۲۹).

نوع بینامتنیت: صریح (ارسال المثل)

* «دشمن خرد را هم خوار مدار و با دشمن ضعیف همچنان دشمنی کن که با دشمن قوی کنی» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۴۴ و ۱۴۵) و «اگر چه خصم ضعیف باشد، وی را به چشم ضعیفی منگر» (همان: ۲۲۳).

امام علی(ع): «لَا تَسْتَصْغِرَنَّ عَدُوًّا وَ إِنْ ضَعُفَ» (آمدی ۱۳۸۰: ۹۰۹/۲).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

* «از دو کس بیاید ترسید: یکی از دشمن قوی و دیگر از یار غدار» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۴۴).

امام علی(ع): «أَحَقُّ النَّاسِ أَنْ يُحَذَرَ السَّلْطَانُ الْجَائِرُ وَ الْعَدُوُّ الْقَادِرُ وَ الصَّدِيقُ الْغَادِرُ» (آمدی ۱۳۷۸: ۱۳۵۹/۲).

نقش بینامتنی حکمت‌های امام علی(ع) در ساختار ... (فرامرز جلالت و ابراهیم دانش) ۳۰۹

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

* «بسیار دوست کم‌دشمن باش و لکن با صدهزار دوست، یک دشمن مکن»
(عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۴۷).

امام علی(ع): «وَأَيْسَرَ كَثِيرًا الْفُخْلُ وَصَاحِبٍ وَإِنَّ عَدُوًّا وَاحِدًا لَكَثِيرٌ» (ابن ابی طالب ۱۴۱۹: ۶۴).

امام علی(ع): «أَلْوَحِيدُ مِنَ الْأَعْدَاءِ كَثِيرٌ» (آمدی ۱۳۸۰: ۹۰۸/۲).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

* «هر کسی را که به دست بیندازی، به پای همی گیر، از آن که رَسَن اگر به حدّ و اندازه تابی، در یک‌دگر پیوندد و چون بسیار تابی و از حد بیرون بری، از هم بگسلد» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۴۸).

امام علی(ع): «اگر یک موی را سَری من گیرم و سَری جهانیان، هرگز نگسلد؛ که هر گاه که ایشان بکشند، من فروگذارم» (عبّادی ۱۳۶۸: ۲۳۹).

نوع بینامتنیت: ضمنی (اشاره)

* «اندازه همه کارها نگاه‌دار، خواه در دوستی، خواه در دشمنی که اعتدال جزوی است از عقل کلی» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۴۸).

امام علی(ع): «يَا بُنَيَّ أَوْصِيكَ بِتَقْوَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ... وَالْعَدْلِ فِي الْعَدُوِّ وَالصَّدِيقِ» (الثعالبی ۱۴۱۲: ۷۲-الثعالبی بی تا: ۳۳-مجلسی ۱۴۰۳: ۲۳۶/۷۴).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

* «هر چه نه خواهی که بشنوی، مردمان را مشنوان» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۴۹).

امام علی علیه السلام: «لَا تَقُلْ مَا لَا تُحِبُّ أَنْ يُقَالَ لَكَ» (الشَّریف‌الرضی ۱۴۲۵: ۳۴۲)
نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

* «از مردم نَمَام بترس که هر چه او به ساعتی بشکافد به سالی نتوان دوخت»
(عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۴۹).

امام علی(ع): «يَعْمَلُ النَّمَامُ فِي سَاعَةِ فِتْنَةٍ أَشْهُرٍ» (الثعالبی ۱۹۷۲: ۱۳۴ و ۱۳۵).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

۳۱۰ پژوهشنامه علوی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

«با بخیلان صحبت مکن» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۵۰).

امام علی (ع): «إِيَّاكَ وَ مُصَادَقَةَ الْبَخِيلِ» (الشَّريْف الرضی ۱۴۲۵: ۴۰۸-الزَّمخشری ۱۴۱۰: ۴۹۳/۱).

نوع بینامتنیت: پنهان (ترجمه عینی)

«طریق کرم نگاه دار تا به هر زبانی ستوده باشی» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۵۱).

امام علی (ع): «إِنَّ أَفْضَلَ مَا اسْتُجِلِبَ بِهِ الثَّنَاءُ السَّخَاءُ» (آمدی ۱۳۸۰: ۱/ ۶۳۸).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«چون مجرمی عفو خواهد، اجابت کن و هیچ گناهی مدان که آن به عذر نیرزد»

(عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۵۴).

امام علی (ع): «مَنْ اعْتَرَفَ بِالْجَرِيرَةِ اسْتَحَقَّ الْمَغْفِرَةَ» (آمدی ۱۳۸۰: ۹۱۱/۲).

امام علی (ع): «شَفِيعُ الْمُذْنِبِ إِقْرَارُهُ وَ تَوْبَتُهُ اعْتِذَارُهُ» (الآبی ۱۴۲۴: ۲۰۰/۱).

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

«حاجت مندی دوم اسیری است» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۵۴) و «هر که را بدو محتاج

باشی، خویشان چون چاکر و بنده او شناس» (همان: ۱۰۸).

امام علی (ع): «إِحْتِجْ إِلَى مَنْ شِئْتَ فَأَنْتَ أَسِيرُهُ» (الثعالبی ۲۰۰۳: ۳۰).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«تَلَطَّفْ در حاجت خواستن دوم شفیعی است» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۵۴).

امام علی (ع): «الْتَلَطَّفْ فِي الْحِيلَةِ أَجْدَى مِنَ الْوَسِيلَةِ» (آمدی ۱۳۷۸: ۳۸۸/۱).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

«شکر کردن به حاجت نخستین، امید اجابت حاجت دومین بُود» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰:

۱۵۵).

امام علی (ع): «ثَنَاءُ الرَّجُلِ عَلَى مُعْطِيهِ مُسْتَزِيدُهُ» (الثعالبی ۱۹۷۲: ۱۲۲).

نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

نقش بینامتنی حکمت‌های امام علی(ع) در ساختار ... (فرامرز جلالت و ابراهیم دانش) ۳۱۱

* «اکنون تو از من همچندان شنوی که من از پدر خویش شنودم» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۵۶)

امام علی (ع): «رَاعِ أَبَاكَ يُرَاعِكَ ابْنُكَ» (الثعالبی ۱۹۷۲: ۱۲۵)
نوع بینامتنیت: ضمنی (اشاره)

* «گفته‌اند: «سه کس بجای رحمت باشند؛ خردمندی که زیردست [بی]‌خردی باشد و قوی‌یی که ضعیفی برو مستولی باشد و کریمی که محتاج لثیمی باشد» (عنصرالمعالی ۱۳۱۲: ۱۱۱).

امام علی(ع): «أَحَقُّ النَّاسِ بِالرَّحْمَةِ عَالِمٌ يَجْرِي عَلَيْهِ حُكْمُ جَاهِلٍ وَكَرِيمٌ يَسْتَوِلِي عَلَيْهِ لَثِيمٌ وَ بَرٌّ تَسَلَّطَ عَلَيْهِ فَاجِرٌ» (آمدی ۱۳۸۰: ۱۴۸۹/۲).
نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

* «خلق را آن فرمای کردن که تو کنی که تا عالم مُنْصِفِ باشی» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۶۱).

امام علی(ع): «خَيْرُ الْمَقَالِ مَا صَدَّقَهُ الْفَعَالُ» (ابن عبدربه ۱۹۸۹: ۱۵/۳ و ۱۱۶).
نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

* «در سخن گفتن و موعظه‌دادن هر چه گویی با خوف و رجا گوی، یکباره خلق را از رحمت خدای تعالی، نومیدمکن و نیز یکباره بی‌طاعت، هیچ کس را به بهشت مفرست» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۶۱).

امام علی(ع): «أَلَا أُبَيِّنُكُمْ بِالْعَالَمِ كُلِّ الْعُلُومِ؟ مَنْ لَمْ يُزَيِّنْ لِعِبَادِ اللَّهِ مَعَاصِيَ اللَّهِ وَ لَمْ يُؤْمَرْهُمْ مَكْرَهُ، وَ لَمْ يُؤَيِّسْهُمْ مِنْ رَوْحِهِ، وَ لَا تُنْزِلُوا الْمُطِيعِينَ الْجَنَّةَ وَ لَا الْمُذْنِبِينَ الْمُؤَخِّدِينَ النَّارَ حَتَّى يَقْضِيَ اللَّهُ فِيهِمْ بِأَمْرِهِ» (ابن عبدربه ۱۳۸۹: ۷۵/۴).
نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

* «گفته‌اند که: «شرم بسیار از روزی بکاهد» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۶۸).

امام علی(ع): «الْحَيَاءُ يَمْنَعُ الرِّزْقَ» (آمدی ۱۳۷۸: ۳۹۱/۱).
نوع بینامتنیت: صریح (ارسال‌المثل)

* «راستی پیشه‌کن که بزرگترین طرازی است» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۷۳).

امام علی (ع): «لِكُلِّ شَيْءٍ حَلِيَّةٌ وَحَلِيَّةُ الْمَنْطِقِ الصَّدَقُ» (آمدی ۱۳۸۰: ۷۷۵/۱).
نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

* «هر کسی که تو را امین دارد، گمان او در خویشتن دروغ مکن» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۱۷۳).

امام علی (ع): «مَنْ ظَنَّ بِكَ خَيْرًا فَصَدَّقْ ظَنَّهُ» (الشریف الرضی ۱۴۲۵: ۳۴۶ و ۴۳۶).
نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

* «پادشاه که وی را فرمان‌روانی نبود، او پادشاه نبود» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۲۳۲).

امام علی (ع): «لَا رَأْيَ لِمَنْ لَا يُطَاعُ» (المیدانی ۱۴۲۴: ۲۱۵/۲ - الآبی ۱۴۲۴: ۲۰۳/۱).
نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

* «محتشم‌تر کسی آن بود که او را در جهان به کس نیاز نباشد و خوارتر و فرومایه‌تر کسی باشد که طامع و نیازمند است که از جهت طمع و نیاز، مرد خویشتن را بنده چون خویشتنی کند» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۲۶۱).

امام علی (ع): «الْحُرُّ عَبْدٌ إِذَا طَمَعَ وَالْعَبْدُ حُرٌّ إِذَا قَنِعَ» (ابوالفتح رازی ۱۳۳۴: ۳۱۹/۲).
نوع بینامتنیت: ضمنی (تلمیح)

* «عقل از دو گونه است: یکی عقل غریزی است و دوم عقل مُکْتَسَب است، آن را که عقل غریزی بود خرد خوانند و آن را که عقل مُکْتَسَب است دانش خوانند» (عنصرالمعالی ۱۳۸۰: ۲۶۲ و ۲۶۳).

امام علی (ع):

«رَأَيْتُ الْعَقْلَ عَقْلَيْنِ فَمَطْبُوعٌ وَمَسْمُوعٌ
وَلَا يَنْفَعُ مَسْمُوعٌ إِذَا لَمْ يَكُ مَطْبُوعٌ»

(الغزالی ۱۴۱۹: ۱۵۴/۱ - الراغب الإصفهانی ۲۰۰۳: ۳۴۵)

نوع بینامتنیت: ضمنی (ترجمه هنری)

نقش بینامتنی حکمت‌های امام علی(ع) در ساختار ... (فرامرز جلالی و ابراهیم دانش) ۳۱۳

جدول ۱. بسامد روابط بینامتنی قابوس‌نامه و آراء حکمی امام علی(ع)

نوع بینامتنیت	نمود بینامتنی	بسامد	جمع
صریح	ارسال‌المثل	۱۴ مورد	۷۸ مورد
	نقل قول	۲ مورد	
ضمنی	ترجمه هنری	۲۷ مورد	
	تلمیح	۲۷ مورد	
	اشاره	۲ مورد	
پنهان	ترجمه عینی	۶ مورد	

جدول ۲. بسامد موضوعی بینامتنیت آراء حکمی امام علی(ع) در قابوس‌نامه

ردیف	موضوع کلان	زیرشاخه‌ها(موضوعات خرد)	تعداد
۱	اعتقاد به مرگ و معاد	مرگ نزدیک است، انسان از بدو تولد در معرض مرگ است	۲
۲	حقیقت توحید	حقیقت توحید آن است که خدای را از هر ظن و گمان بری بدانی	۱
۳	حقوق اولی‌الأمر	لزوم اطاعت از اولی‌الأمر، شرط اصلی پادشاهی، داشتن زیردستان فرمانبردار	۲
۴	عزت و شرف اسلام	هیچ شرفی بالاتر از اسلام نیست	۱
۵	اهمیت نماز	دوری از کبر نتیجه نماز، شرایط صحت نماز	۲
۶	حقوق والدین	نیکی به والدین، نیکی اولاد را به دنبال دارد	۲
۷	مقسوم بودن روزی	روزی‌ها در ازل قسمت شده‌است	۲
۸	اهمیت فرهنگ و هنر	ادب و هنر زینت عقل، عقل و ادب مایه شرف، بهترین ارث هنر، ادب و فرهنگ	۲
۹	اهمیت نژاد و گوهر	فرد نژاده از حرمت مردم بی‌نصیب نماند	۱
۱۰	اهمیت خوش‌زبانی	خوش‌صحبتی، رعایت ادب، خوش‌زبانی مایه تحقق آرزو	۳
۱۱	اهمیت راست‌گویی	راست‌گویی سبب مقبولیت سخن، راست‌گویی بهترین زیور	۳
۱۲	شرایط پندگویی	لزوم پندگویی در خفا/حکمت و موعظه موجب روشنی چشم خرد است	۲
۱۳	موقعیت سنجی	دوری از مظان اتهام	۱
۱۴	قدرشناسی	شناختن جایگاه و منزلت خود، مذمت اظهار نیاز، مذمت آزار	۳
۱۵	شرایط پارسایی	اعتدال در شادی و غم	۱
۱۶	اهمیت سخن‌آموزی و سخن‌شناسی	سخن‌آموزی و سخن‌شنوی مایه رهایی از ننگ، سخن تجلیگاه خرد آدمی، تعادل در گفتار، خاموشی مایه نجات، سخن بایسته گفتن	۸

ردیف	موضوع کلان	زیرشاخه‌ها (موضوعات خرد)	تعداد
۱۷	مذمت شرم جاهلانه	شرم بی‌جا مایه محرومیت و فقر است	۲
۱۸	دوستی و دشمنی	مصاحبت با نیکان، شناخت دوست، ویژگی‌های هم‌سفر شایسته، دوست بخشنده به منزله خویشاوند، نقش کثرت دوستان در عیب‌پوشی و رشد فضیلت، دوری از عداوت، شناخت دوست از دشمن، ارزش دوست خردمند، اعتدال در دوستی و دشمنی، دوری از سخن‌چین، مذمت دوستی با بخیلان	۱۱
۱۹	اهمیت مشورت	مشورت با عاقلان و مشفقان لازم است	۱
۲۰	اهمیت اندیشه	اندیشه بر گفتار تقدم دارد و این امر مایه عدم پشیمانی است	۲
۲۱	حقوق پیران	تکریم پیران واجب است	۱
۲۲	در باب وطن و مسکن	بهترین سرزمین نیکوترین و سازگارترین آن است، سکونت در شهرهای بزرگ به دلیل اجتماع مسلمین نیکوست، شناخت همسایه در انتخاب مسکن مهم است	۳
۲۳	اهمیت برنامه‌ریزی	برنامه‌ریزی زمانی و اقتصادی، مذمت اسراف و فقر ناشی از آن، کم‌عالی موجب رفاه، قناعت سبب توانگری است	۶
۲۴	اهمیت علم	ارزش هر کس به میزان دانش اوست	۱
۲۵	اهمیت غیرت	غیرت نشانه ایمان است	۱
۲۶	اهمیت بخشندگی	بخشندگی سبب ستودگی است	۱
۲۷	اهمیت گذشت	هیچ گناهی نابخشودنی نیست	۱
۲۸	اهمیت سپاس‌گزاری	سپاس از منعم موجب امید اجابت دوباره است	۱
۲۹	عدالت	شایسته سالاری، عدالت در رفتار، گفتار و امانت	۷
۳۰	عقل	برخورداری از عقل (غریزی و مكتسب) انسان را نادره دوران می‌کند	۱

۴. نتیجه‌گیری

قابوس‌نامه را به دلیل روابط بینامتنی گسترده با منابع فکری و حکمی فراوان بویژه امثال و حکم اسلامی-ایرانی می‌توان متنی کانونی در کهکشان ادب حکمی-تعلیمی فارسی دانست که وفور منابع، مایه پریشانی و ازهم‌گسیختگی منظومه فکری و ادبی آن نشده، بلکه به دلیل تسلط و تبخّر بالای علمی و بیانی مؤلف، انسجام فرمی، محتوایی و فرهنگی را برای آن به ارمغان آورده‌است.

عنصرالمعالی به شیوه‌های بینامتنیّت صریح، ضمنی و پنهان از قبیل ارسال‌المثل، ترجمه، تلمیح و... کلام خویش را با حکمت‌های امیر بلاغت و بیان گوهرنشان کرده‌است. حضور

نقش بینامتنی حکمت‌های امام علی(ع) در ساختار ... (فرامرزی جلال و ابراهیم دانش) ۳۱۵

پررنگ بینامتنی این آراء در جای جای کتاب، نشان انس و الفت وی با تعالیم آن حضرت و التزام زبانی و عملی وی به آنهاست.

مؤلف قابوس‌نامه در برخی از وجوه فرهنگی-اجتماعی شخصیت خویش از قبیل نگاه پدرانه و برادرانه به آحاد جامعه اسلامی، برخورد مهرآمیز و تساهل‌مدار با آنان و مدارا با خاطیان، مخالفان و دشمنان، کاملاً تحت تأثیر آموزه‌های صلح‌آمیز و رثوفانه امام علی(ع) است. عنصرالمعالی با تأسی از نگاه اصلاح‌گرایانه امام علی(ع) که سعادت اجتماعی را در گرو اصلاح فردی و شروع این اصلاح از خویشان می‌داندست، اصلاح خود و خانواده را مبدأ اصلاح جامعه و صلاح دنیوی و اخروی امت اسلامی می‌داند.

بسامد موضوعی پندهای متأثر از آراء حکیمانه امام علی(ع) در قابوس‌نامه بدین ترتیب است: تعالیم اجتماعی با ۵۷ مورد در جایگاه نخست و آموزه‌های اعتقادی، اقتصادی و فردی، به ترتیب با ۱۰، ۷ و ۴ مورد در مراتب بعدی قرار دارند و این امر نشان‌دهنده اهمیت تربیت اجتماعی در دیدگاه امام علی(ع) و استفاده هوشمندانه عنصرالمعالی از آنها در ساختار ادبی-تعلیمی قابوس‌نامه است.

دلیل بسامد بالای بینامتنیت ضمنی با ۵۶ مورد -که ۲۷ مورد از آنها تلمیح، ۲۷ مورد ترجمه هنری و ۲ مورد اشاره است- در مقایسه با بینامتنیت صریح و پنهان- علاوه بر کارکرد ادبی آنها، رعایت حال و مقام مخاطبان از طبقات، گروه‌ها، سنین و اقشار مختلف و توجه به روحيات و ظرفیت ادراک آنان و نیز فارسی‌گرایی و پیوند روحی وی با تمدن و فرهنگ اسلامی-ایرانی است.

در باب کارکرد هم‌حضور آراء حکمی امام علی(ع) از طریق عناصر زبانی، بلاغی و فکری در قابوس‌نامه باید گفت که حضور ضمنی و هنری این عناصر موجب غنای جمالشناسانه قابوس‌نامه و حضور اندیشگانی آنها مایه اعتلای محتوایی کتاب، افزایش گستره مخاطبان و اقناع و ترغیب آنها شده است.

در تعیین رابطه کلان بینامتنی آموزه‌های امام علی(ع) با قابوس‌نامه بر اساس آنچه نقل و بررسی شد می‌توان گفت که قابوس‌نامه (به عنوان متن متأخر) در مسیر تداوم آموزه‌های امام علی(ع) (به عنوان متن متقدم) قرار دارد و جذب عناصر صوری و محتوایی کلام گهربار آن حضرت، موجب تنوع موضوعی و تکمیل جوانب اجتماعی و معرفتی این کتاب شده است به نحوی که عنصرالمعالی متناسب هر باب و موضوع برای اقناع مخاطب و تأکید بر مطلب و تبیین آن، سخن خود را به «کلام جامع» حضرت علی(ع) آراسته است.

از دلایل فزونی آراء حکمی امام علی(ع) در قابوس‌نامه، علاوه بر کارکرد فکری، بیانی و بلاغی آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- تناسب آراء حکمی با متن تعلیمی و خطابی قابوس‌نامه. امثال و حکم به دلیل شهرت، مقبولیت و پشتوانه تجربی نسل‌های گذشته، از کارکرد اقناعی و ترغیبی بالایی برخوردار است.

- تناسب حکمت‌ها با سطح فهم و ادراک عامه. امثال و حکم به دلیل اشتغال بر واژه‌ها، تشبیهات و استعاره‌های ساده و بی‌تکلف، برای عموم مخاطبان قابل فهم است.

- اشتغال بر تجربیات مشترک نوع بشر. امثال و حکم آینه تجارب و وقایع نسل‌ها و روزگاران گذشته است که به دلیل تناسب با موضوع و موضع کاربرد، بهترین رسانه برای تعلیم و تربیت به شمار می‌رود.

کتاب‌نامه

- قرآن کریم (۱۳۸۷). ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای، تهران: کاشف.
- الآبی، منصور (۱۴۲۴). *نثر الدر فی المحاضرات*، تحقیق خالد عبدالغنی محفوظ، ط ۱، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- آمدی، عبدالواحد (۱۳۷۸). *غرر الحکم و درر الکلم*، ترجمه سیدحسین شیخ‌الاسلامی، چ ۴، قم: انصاریان.
- ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید (۱۹۶۵). *شرح نهج البلاغه*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، ط ۲، بیروت: دار إحياء الکتب العربیة.
- ابن‌ابی‌طالب، علی(ع) (۱۴۱۹). *دیوان الامام علی بن ابی‌طالب*، تحقیق حسین الأعلمی، ط ۱، بیروت: مؤسسه النور للمطبوعات.
- ابن‌الجوزی، ابوالفرج (۲۰۰۵). *صفة الصفوة*، تحقیق خالد مصطفی طرطوسی، ط ۱، بیروت: دار الکتب العربی.
- ابن‌حمدون، محمد (۱۹۹۶). *التذکرة الحمدونیة*، تحقیق احسان عباس و بکر عباس، ط ۱، بیروت: دار صادر.
- ابن‌عبدربه، احمد (۱۹۸۹). *العقد الفريد*، تحقیق علی شیری، ط ۱، بیروت: دار الإحياء التراث العربی.
- ابن‌مسکویه، ابوعلی (۱۳۵۸). *الحکمة الخالدة*، حقه و قدّم له عبدالرحمن بدوی، چ ۱، تهران: دانشگاه تهران.
- ابوحفص اصفهانی، علی (۱۳۸۲). *تحفة الملوک*، تصحیح علی‌اکبر احمدی دارانی، چ ۱، تهران: میراث مکتوب.
- ابوحیان التوحیدی، علی (۱۴۱۹). *البصائر و الذخائر*، تحقیق وداد القاضی، ط ۴، بیروت: دار صادر.

نقش بینامتنی حکمت‌های امام علی(ع) در ساختار ... (فرامرز جلال و ابراهیم دانش) ۳۱۷

- ابوالفتح رازی، حسین (۱۳۳۵). تفسیر، تصحیح مهدی الهی قمشه‌ای، چ ۲، تهران: علمی.
- ابونعیم الإصفهانی، احمد (۱۴۲۳). *حلیة الأولیاء و طبقات الأصفياء*، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، ط ۲، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- اسداللهی، خدابخش و فتحی، زهرا (۱۴۰۰). «بینامتنیت سیمای امام علی(ع) در اشعار سنایی و ناصرخسرو»، پژوهش‌نامه علوی، س ۱۲، ش ۱، صص ۳-۳۲.
- الهامی، فاطمه (۱۳۹۱). «جایگاه قابوس‌نامه در قلمرو ادبیات تعلیمی»، پژوهش‌نامه ادبیات تعلیمی، س ۴، ش ۱۶، صص ۱۳۱-۱۵۸.
- بارت، رولان (۱۳۹۶). *نشانه‌شناسی ادبی، مجموعه دروس افتتاحیه کثر دو فرانس، ترجمه ناصر فکوهی*، چ ۲، تهران: فرهنگ جاوید.
- بهار، محمدتقی (۱۳۷۵). *سبک شناسی*، چ ۸، تهران: امیرکبیر.
- پورنامداریان، تقی (۱۳۸۰). *در سایه آفتاب*، چ ۱، تهران: سخن.
- تجلیل، جلیل (۱۳۷۹). *بلاغت نهج البلاغه*، چ ۱، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- الثعالبی، عبدالملک (بی‌تا). *الإعجاز و الإیجاز، مقدمه اسکندر آصاف*، ط ۱، بیروت: دار صادر.
- _____ (۱۹۷۲). *رسائل و بهامشه کتاب الفرائد و القلائد، مقدمه علی الخاقانی*، ط ۱، بیروت: دار صعب.
- _____ (۲۰۰۳). *التمثیل و المحاضرة، تحقیق فُصی الحسین*، ط ۱، بیروت: دار و مكتبة الهلال.
- _____ (۱۴۱۲). *العقد النقیس و نزهة الجلیس*، ط ۱، طنطا: دارالصحابه للتراث.
- جلالت، فرامرز و دانش، ابراهیم (۱۴۰۲). «همزیستی ادب غنایی و تعلیمی در آینه تحلیل بینامتنی آثار نظامی و قابوس‌نامه بر اساس نظریه ژرار ژنت»، *دوفصل‌نامه زبان و ادب فارسی، دانشگاه تبریز*، س ۷۹، ش ۲۴۷، صص ۱۵۱-۱۷۶.
- الحُصَریّ القیروانی، ابواسحاق (۱۴۲۴). *زهر الآداب و ثمر الألباب، قدم له و شرحه صلاح الدّین الهواری*، ط ۱، بیروت: المكتبة العصرية.
- داد، سیما (۱۳۸۲). *فرهنگ اصطلاحات ادبی*، چ ۱، تهران: مروارید.
- دانش، ابراهیم و جلال، فرامرز (۱۴۰۲). «تحلیل بینامتنی بازتاب مفاهیم و عناصر قرآنی در قابوس‌نامه بر اساس نظریه ژرار ژنت»، *فصل‌نامه مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، س ۷، ش ۳، صص ۶۳-۸۹.
- _____ (۱۴۰۲). «حضور بینامتنی آموزه‌های پیامبر اسلام(ص) در نظام تعلیمی- تربیتی قابوس‌نامه بر اساس نظریه ژرار ژنت»، *فصل‌نامه نقد، تحلیل و زیبایی‌شناسی متون*، س ۶، ش ۲۱، صص ۲۴-۴۸.
- الراغب الإصفهانی، حسین (۱۴۱۶). *محاضرات الأدباء و محاورات الشعراء و البلغاء*، ط ۱، قم: مكتبة الحیدریة.

_____ (۲۰۰۳). *المفردات فی غریب القرآن*، تحقیق واثل احمد عبدالرحمن، ط ۱، قاهره:

مکتبة التوفیقه.

رضانژاد، رجبعلی، فرصتی جویباری، رضا و ضیایی، حسام (۱۳۹۹). «بررسی تطبیقی سبک زندگی در قابوس‌نامه و نامه‌سی‌ویکم نهج‌البلاغه»، *فصل‌نامه زبان و ادبیات فارسی*، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد، د ۱۶، ش ۲۴، صص ۱-۱۱.

ریپکا، یان و دیگران (۱۳۸۱). *تاریخ ادبیات ایران از دوران باستان تا قاجاریه*، ترجمه عیسی شهابی، چ ۲، تهران: علمی و فرهنگی.

الزمخشری، محمود بن عمر (۱۴۱۰). *ربیع الأبرار و نصوص الأخبار*، تحقیق سلیم النعیمی، ط ۱، قم: دارالذخائر.

ساسانی، فرهاد (۱۳۸۳)، «بینامتنیت: پیشینه و پسینه نقد بینامتنی»، *مجله بیناب*، ش ۵ و ۶، صص ۱۷۲-۱۸۵. الشریف الرضی، محمد (۱۴۲۵). *نهج‌البلاغه*، شرح محمد عبده، تحقیق علی احمد حمود، ط ۱، بیروت: المکتبه العصریة.

شریفی، محسن، قدمنان، عبدالرزاق، میربهبانی، سید حسن (۱۳۹۴). «بررسی مضامین اخلاقی مشترک در نهج‌البلاغه و قابوس‌نامه»، *کنفرانس بین‌المللی ادبیات و پژوهشهای تطبیقی در آن*، گرگان، صص ۱-۲۲.

الشعرانی، عبدالوهاب (۱۴۲۶). *الطبقات الکبری*، تحقیق سلیمان الصالح، ط ۱، بیروت: دارالمعرفه. شیروانی شیرزی، علی و حیدری، فاطمه (۱۴۰۱). «تبیین مؤلفه‌های سبک زندگی علوی و کاربردهای تربیتی آن»، *پژوهش‌نامه علوی*، س ۱۳، ش ۱، صص ۱۹۹-۲۳۶.

علی‌محمدی، معصومه (۱۴۰۱). «تأثیر نهج‌البلاغه بر قابوس‌نامه»، *فصلنامه مطالعات علوم اجتماعی*، د ۸، ش ۱، صص ۳۱-۳۷.

عنصرالمعالی، کیکاوس (۱۳۱۲). *نصیحت‌نامه معروف به قابوس‌نامه*، با مقدمه و حواشی سعید نفیسی، چ ۱، تهران: مجلس.

_____ (۱۳۸۰). *قابوس‌نامه*، تصحیح غلامحسین یوسفی، چ ۱۱، تهران: علمی و فرهنگی.

الغزالی، محمد (۱۴۱۹). *احیاء علوم الدین*، ط ۱، حلب: دارالوعی العربی. فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۸۲). *مقاله‌های بدیع‌الزمان فروزانفر*، به کوشش عنایت‌الله مجیدی، چ ۱، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

_____ (۱۳۸۳). *تاریخ ادبیات ایران*، چ ۱، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

کاشانی، عزالدین (۱۳۸۱). *مصباح‌الهدایه و مفتاح‌الکفایه*، تصحیح جلال الدین همایی، چ ۶، تهران: هما.

کوش، سلینا (۱۳۹۶). *اصول و مبانی تحلیل متن*، ترجمه حسین پاینده، چ ۲، تهران: مروارید.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). *بحار‌الأنوار*، ط ۴، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

نقش بینامتنی حکمت‌های امام علی(ع) در ساختار ... (فرامرز جلال و ابراهیم دانش) ۳۱۹

محبوبی زاده، بتول، ذاکری، غلامعباس و ستوده، غلامرضا (۱۴۰۰). «تأثیرپذیری مضامین اخلاقی اشعار جامی از نهج البلاغه بر اساس بینامتنیت ژرار ژنت»، پژوهش‌نامه علوی، س ۱۲، ش ۲، صص ۹۹-۱۲۸. مستملی بخاری، ابوالبراهیم (۱۳۷۳). شرح التّعرف لمذهب التصوّف، به تصحیح محمد روشن، چ ۲، تهران: اساطیر.

مشرف، مریم (۱۳۸۹). جستارهایی در ادبیات تعلیمی ایران، چ ۱، تهران: دانشگاه شهید بهشتی. المکی، ابوطالب (۱۴۱۷). قوت القلوب فی معامله‌المحبوب، تصحیح باسل عیون السّود، ط ۱، بیروت: دارالکتب العلمیّة.

مبیدی، ابوالفضل (۱۳۸۲). کشف الأسرار و عدة الأبرار، به اهتمام علی اصغر حکمت، چ ۷، تهران: امیرکبیر. الميدانی، ابوالفضل احمد (۱۴۲۴). مجمع الأمثال، تحقیق محمد محیی‌الدین عبدالحمید، ط ۱، بیروت: المكتبة العصرية.

میرزاحمد، علیرضا (۱۳۸۰). در بارگاه آفتاب، چ ۱، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

نامور مطلق، بهمن (۱۳۹۴). درآمدی بر بینامتنیت، چ ۲. تهران: سخن.

_____ (۱۳۹۵). بینامتنیت از ساختارگرایی تا پسا مدرنیسم، چ ۱، تهران: سخن.

نظری، جلیل (۱۳۸۱). «مضامین مشترک قابوس‌نامه و آثار سعدی»، مجله علوم اجتماعی و انسانی، ۱۷، ش ۲، صص ۱۷۵-۱۸۵.

یوسفی، غلامحسین (۱۳۵۷). دیداری با اهل قلم، چ ۲، مشهد: دانشگاه فردوسی.